

פרק ד

'קובנה מכורת' - בתים וזיכרונות

היה מה לראות בקובנה

'גחלת' - ביטאון איגוד יוצאי ליטא מציע מדי פעם שרטוטים של סיור בליטא, 'סיורי שורשים' כמובן. באחת הפעמים התנהל בו ויכוח בשאלה 'מה יש לראות בקובנה'. מול מי שכתב: 'אין מה לראות בקובנה', היה מי שהשיב במאמר - 'קובנה שלי'. לכאורה, ויכוח פשוט, ברי-הכרע, המצטמצם ל'או...או...' - או שיש מה לראות, או שאין מה לראות. הפיתרון מורכב, 'יש בתנאי ש...': יש מה לראות, אם נופחים רוח בין הקירות, מכניסים נשמה בחללי הבתים; יש מה לראות אם לא מתעלמים מהממד האנושי, האישי. אמת, ניתן לומר זאת כמעט על כל מקום בעולם שקרה בו משהו משמעותי, שבלעדיו הקירות הם רק מצבורי לבנים ושכבות טיח; מכל מקום, בקובנה 'נשמת הבתים' הייתה מיוחדת לה. ועל כן, גם אם אין מה לראות בקובנה, פוסק הקטע הבא - לא-בלי נימת עלבון - 'יש מה לראות בקובנה שלי':

שמעתי באקראי, סח מאן דהו שביקר בקובנה ואין מה לראות בה. אמרת אמת, אלא שאני בא לעדכן אותך, אחרי שהיית שם ולא ראית כלום, על קובנה שלי, שהייתה עיר ואם בישראל על חמישים אלף תושביה היהודיים, ושאני נמצאתי איתם בתוך דור חמישי [...] העיר הציונית יצאה מגדרה בכל ביקור של עסקנים מארץ ישראל. קובנה לבשה חג כשהמשורר ח.ג. ביאליק הגיע לביקור וחנך את הגימנסיה הריאלית. בשבתות הייתה התחבורה העירונית מצומצמת ובחגי ישראל העיר קובנה היהודית לא הייתה מתביישת בפני בני ברק אשר בגוש דן ומאה שערים בירושלים. כזאת הייתה קובנה העיר בה נולדתי. [...] הלכת ברחובות העיר ועברת על פני בתים שפעם נולדו, חיו, עמלו, שמחו והקימו משפחות בהם, אנשים נשים עוד. ובאין קברים - הבתים שאתה עובר על פניהם הם המצבות.¹

חבורות תיירות ליטאיות מקדישות היום מקום מסוים לקובנה היהודית. מדריך תיירים תמציתי של קובנה באנגלית,² מקדיש לקובנה היהודית פרק קצר. הוא כולל רשימה דחוסה של אתרים שעבור התייר הממוצע היא דייסודית: 'בית קברות, בית הקהילה היהודית, הפורט התשיעי, בית סוגיהרה, בית הכנסת (הכוראלי)'. ניתן להתווכח מעט על הכללתם של שניים דווקא ברשימה היהודית/ שהרי הם בעלי פוטנציאל לעניין רחב יותר: הפורט התשיעי ו'מוזיאון סוגיהרה'. 'הר נפוליאון' - נקודת התצפית היפה על קובנה, לא נזכרת במדריך היהודי; עליה מספרים לצרפתים, שגם עבורם הוכנה 'קובנה מיוחדת': לא הוזכר כי כונה פעם 'הר היהודים' (להלן), לא סופר על אברהם מאפו שהתבונן משם אל העיר. כשהשאלה המתבקשת היא 'מה לראות?', עולה על הפרק נופה של קובנה, עיר שנודעה ביופייה ובהשפעתו. ב'פנקס הקהילות' - ספר זיכרון מרכזי בעל צביון היסטוריוגרפי מודגש, מופיע תיאור דייניטראלי של המתאר הנופי; ואלו הן העובדות:

קובנה מוקפת מים והרים. הנהרות נימון וויליה חוצים אותה מדרום ומצפון. הם מתחברים בקצה המערבי של העיר ומעניקים לה צורה של חצי אי. על גדות הנהרות משתרעים מדרום, על שפת הנימון, הרי אלקסוט, ומצפון על שפת הויליה 'ההר הירוק'.⁴

מן הסתם, האופי המדעי מחייב הצגה מדודה של הדברים; ומשום ש'נוף' מושפע במידה ידועה מן העלילות האנושיות, אפשר, מה שקלקל במעט את שורת ההתלהבות מן הנוף, הריהו זיכרון האירועים הלא-מלהיבים, בלשון המעטה, שאירעו בנוף הזה בשנות הארבעים המוקדמות, ומתוארים בהרחבה באותו חיבור עצמו. אכן, בהווה יש מי שמתקשה להחמיא לקובנה, ויש שאינם מתמכרים בנקל לקסמיה. אולם, מבט אל העבר מגלה כי לא הייתה מחלוקת 'אם יש מה לראות בקובנה'; וגם מי שביקר את הפרובינציאליות שלה (הנערה לאה גולדברג כותבת: "[...] אני רוצה אל הארץ. אך קובנה כבר יותר מדי נעשית נבזית לי. כמה אני שונאת את העיר הזאת. איני יכולה במנוחה לדבר עליה [...]")⁵, לא הצליח להתעלם מן

2 Kaunas in your Pocket, June 2006 - May 2007, p 36

3 מדריך תיירים צרפתי הסוקר את אתריה המשמעותיים מבחינה צרפתית הוא: 'Les Traces de la France a Kaunas'

4 פנקס הקהילות, עמ' 512.

5 גולדברג, יומנים, עמ' 53. טוביה ריבנר המסתמך על יומניה של לאה גולדברג כותב: "עוד בהיותה תלמידת הגימנסיה העברי בקובנה נקשרה נפשה של המשוררת לציונות. פעמים רבות היא נותנת ביטוי

הנוף. כל אימת שדובר בנופה, יהודים התפעלו ממנה - גם אלו שכתבו על אודותיה בזמנם, וגם אלו שנזכרו בה לאחר זמן.

תיאורי יופי מליציים, מהם שאולים מן המקרא בכבודו ובעצמו, פזורים לרוב בספרו של דוד מתתיהו ליפמן, חיבור יהודי ראשון שעוסק בקורות קובנה היהודית: קובנה העתיקה המבורכת ביפה נוף משובש כל הארץ' ליטא, משתרעת [...] מראה העיר ממרומי הריה ירהיב עין המתבונן מסביב; בכל פינה שהוא פונה מבט עיניו נתקל בירק דשא, שיחים רעננים וגני חמד, אשר סביבו שתו זר ועטרת תפארת לעצם העיר, המשתטחת בבקעה ותפוז בהמון בתיה הנהדרים, היכליה, טירותיה, וראשי מגדליה, אשר בשיא גובהם יעלו מרום.

ומה נהדר המראה בעלותך על פסגת הרי אלקסוט כפנות יום קיץ בהיר וצח, וגלגל החמה התגלגל ותרד מטה, מטה בפאתי מערב, אז שמש אש אדומה מרם תשקע ותטבול בדרולח מי הנהרות, ומנוגה נגדה יתפזרו על פני מראות המים קרני זהב לאין מספר ותפץ קוי אור וזוהר מסביב לרבבות על פני גלי המים השקטים. ויפזרו הנהרות ויבריקו באלפי נגוהות ושרבי ניצוצות פז למכביר! והיו שלל צבעי הקשת וגוניה להרמוניה נפלאה מקסימת עין!

האח! מה נהדר מראך, הנימאן, במערב, כערוב יום בין הערביים!

או בהעפילך כליל ירח מבריק על אחד מראשי 'ההר הירוק' ותפנה לאחורך - אז לפתע יתגלה לעיניך מראה מקסים, מקריץ ומרהיב נפלא: הנימאן השוקט נהפך כולו לאורכו ולרוחבו לשביל כסף ארוך, ממושך וממורט עלידי גלים קלילים ופזיזים המפזזים ומכרכרים באלפי זיוי נגוהות חורורים ופניני כסף מאלופים - והיית בעיניך כחולם בהקיץ!

ביומנה לכיסופיה לארץ ישראל (בעוד שקובנה מכונה שוב ושוב 'אורות חזירים') [...] (ריבנר, לאה גולדברג, עמ' 21). 'פרובינציאליות' היא כמובן עניין מסור לשיפוט. מי שמעוניין להתעמק בשאלה באיזה מידה הייתה העיר פרובינציאלית ייתן דעתו לקטע הבא שנכתב על-ידי בילס תלמיד בגימנסיה שחזר לקובנה בה נולד, בגיל עשר בשנת 1913: [...] לא ראיתי את העיר לפני כן וזכור לי היטב הרושם הראשון שקיבלתי מעיר פרובינציאלית זו בדרך מתחנת הרכבת אל העיר. נסענו בכרכרה ישנה ובלויה, שהקדידה אותנו ללא רחמים למרות הילוכה האיטי על פני האבנים המחוספסות של רחוב הפרבר שניצ, שהתמשך ללא מדרכה בין שתי שורות של בתי עץ ישנים ועלובים. העיר הייתה בעיני סמל של דלות והזנחה [...] באתי מכרך גדול ולא פעם נסעתי עם הורי לטייל בכרכרות המגונדרות של ורשה, כשעל פנינו הייתה חולפת במהירות רבה החשמלית העירונית. ההשוואה התבקשה [...] אומנם הייתה קובנה עיר מחוז ברוסיה ונחשבה אפילו לעיר מבצר ממדרגה ראשונה, אולם הייתה רחוקה מהמטרופולין ונשאה את כל הסימנים של עיר פרובינציאלית רוסית מוזנחת, [...] ואני נזכר כיצד הצליח ראש העיר הליטאי במשך שנים מעטות לשנות את פני העיר, לכסותה בגינות, במדרכות וכבישים מודרניים ולהפכה לעיר שובת לב, הנני מבין שגם אז לא היה המראה העלוב של העיר מחויב המציאות והוא רק ביטא את הזנחה ששררה בכל מדינות רוסיה הנחשלת של הימים ההם" (בילס, זכרונותיו, עמ' 100).

6 ליפמן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 82-83.

בימי שבת היו יוצאים בני קובנא מן העיר להתרחץ במי הנהר ולרגוע בצל העצים. יהודים רבים אף הקימו בתי קיץ בתוך היערות. העולה בלילה על ההר שעל גדות הניאמאן והוויליה נפרשת כל העיר והיא מנצנצת ברוב אורותיה [...].⁹

מתברר שזיכרון ההשמדה של יהודיה, לא האפיל על יחסם של מעלי הזיכרונות לנופיה וליופיה של עיר מולדתם; ושמא, ההתייחסות לנוף היפהפה אינה אלא אמצעי ותחבולה ספרותית הבאה להטעים את כיעורם של המעשים שנעשו בה. בספר 'יהדות ליטא', לפני תחילת הערך קובנה, נכתבו דברי מליצה על העיר על ידי איש הרוח, המחנך והסופר נתן גורן - 'קובנה מכורת'.¹⁰ הפנייה לעיר נעשית בצורה אישית-משפחתית כיאה בפנייה אל מכורה: 'אראך קובנה מכורת יפת הנוף, בווהר ימים רחוקים כאשר התהלכו כך גאוני עולם, מגדלי שמך ומפארי קורותיך [...]'. הוא מדגיש את נופה הגיאוגרפי היפה, ומשלב בו באורח הרמוני את נופה היהודי היפה עוד יותר. בנוף היהודי הוא מונה את 'קמה לפני עיני רוחי דמותו הנאצלה של ר' ישראל סלנטר שזה דרכו לטהר לבות אחיו ולטעת בהם גרעיני אהבה לכל הנברא בצלם. וניצבת חיה לפני דמותו של ראש כל בני הגולה ר' יצחק אלחנן הנערץ, שאהבת ישראל להטה בלבו כל הימים [...]'; ומכאן לבן נערץ בתחום אחר:

[...] ומדי אעלה ראשית ימי נעורים, כשגברה בי התשוקה לדעת ונאחזו אז העיניים התועות בדמותו של אותו חוזה וחולם ששכן כבוד כך, הוא אברהם לבית יקותיאל, שהניף עלייך חזון קדומים - 'אהבת ציון' - והקסימנו בשפתו העברית רבת התפארת. וכאשר זרע האהבה לציון ולשפת קדשנו שזרע החוזה עשה פרי הילולים - רבו כך, קובנה העיר, לומדי עברית ונתקשרו אלייך לאהבה.

אכן, אין קובנה יהודית בלא מאפו, למעט במדריך התיירים הליטאי; כאן הוא עובר להזכיר שתי תנועות פוליטיות יהודיות חשובות שבלטו ב'נוף היהודי': וכאשר באה העת לחונן את ציון ושמונתיה וקמו כך חובבי ציון ונתנו את ידם לרעיון קדוש זה; וכאשר הודלק על שמי הגולה הקודרים כוכבו של הרצל, היית

9 נשמית, הילדים מרחוב מאפו, עמ' 6. תיאורים כאלה נפוצים בזיכרונות ילדים שהתבגרו: "כדי להגיע לגימנסיה היה עלינו לחצות את הגשר, מעל הנהר ויליה, שקישר בין קובנה לסלבודקה. לרוב היינו הולכות ברגל [...] כשמי הנהר היו קופאים, היינו חוצות את הנהר כשאנו פוסעות על שכבת הקרח; לעתים רחוקות, כשהקור היה בלתי נסבל וכשהפרוטה היתה מצויה לתענוג שכזה היינו נוסעות באוטובוס הציבורי [...]. מתיישבות על ספסלי האוטובוס השחור, מנגבות בכפפות שעל כפות ידינו את האדים שהצטברו על השמשה וצופות להנאתנו בנופה היפהפה, הצח והטהור של קובנה, שהיתה אז עיר בירתה של ליטא העצמאית [...]" (רפפורט, יהודייה גזעית, עמ' 19).

10 יהדות ליטא, ג, עמ' 272.

ספרו של ליפמן נכתב בשנת 1930, שנה שאותה מקפיד ליפמן לציין גם לפי הלוח ההיסטורי הליטאי כ'שנת ויטובאט הגדול' (והכוונה לחמש מאות שנה למותו ב-1430). אכן, אין כאישיותו של נסיך ליטאי גדול זה (ויטאוטאס) כדי לסמל יחסים נכונים בין יהודים לליטאים, שהרי הוא היה זה שהעניק ליהודים את זכויותיהם בליטא. ליפמן, שאין כמותו מודע ל'גירושי קובנה' במאה ה-18, מתאר את העבר היהודי בליטא באור בהיר של הערכה לליטאים הגולשת לא אחת לחיבה.⁷ ההזדהות הזו עם ליטא איננה מקרית, ואיננה בהכרח נגזרת ישירה מן העבר ההיסטורי; היא משקפת את היחסים העמוקים - כך ראו אותם שני הצדדים - ששררו בין יהודים וליטאים בשנות העשרים שבהן זכו הליטוואקים לאוטונומיה בארץ שרבים מהם ראוה כארצם. בדרכו שלו, ליפמן הוא חוקר העבר; הוא איננו יכול כמובן שלא להזכיר שוב ושוב את הצד האפל - חטאיה של קובנה העירונית, הנוצרית, שעד אמצע המאה ה-19 עשתה הכול כדי שלא תתבסס בה קהילה יהודית. אולם, בסוף שנות העשרים, הימים הם ימים אחרים, וגם אם אתקשה להוכיח, ראוי בעיניי לציין כי ההרמוניה בין רוב ומיעוט בליטא ה'עכשווית', אליבא דליפמן, עולה בקנה אחד עם ההרמוניה הנופית שאותה צייר בתיאורי קובנה - בירתה של ליטא באותן שנים, ומרכז חשוב ביותר לכינון התנועה הלאומית היהודית והליטאית גם יחד; בבחינת קובנה נאה שהיא תפאורה לעתיד נאה, ורוד ומבטיח.

הנוף משפיע; גם אם לא נדרש לגודש כזה של מליצות, ראובן רובינשטיין (עסקן חשוב שנוולד באוטיאן בפלך קובנה, חי ופעל בעיר). מתאר את קובנה בתערובת של ציוריות וענייניות:

העיר קובנה ידועה בנופה היפה. היא מוקפת הרים מכוסים יער וירק ובסביבתה זורמים הנהרות ניימן וויליה. אולם, חשיבותה של קובנה באה מתוך כך, שהיא הייתה מוקד גיאוגרפי אסטרטגי, שבו נפגשו הדרכים ממזרח למערב. קובנה שכנה על הגבול בין רוסיה וגרמניה, ולכן הייתה קרובה מאוד אל זירת הקרבות שבין שתי המדינות.⁸

שרה נשמית, ב'הילדים מרחוב מאפו' המפורסם (להלן), מוסיפה ציוריות על גבי ציוריות:

[...] ושוכנת העיר במקום בו משתפך הנהר ויליה אל הניאמאן. מה יפה הוא הניאמאן ומה הדורה הוויליה! חופים גבוהים להם והם מכוסים יערות מוריקים.

7 במיוחד עמ' 23. וראו גם פרק א בחיבור זה.

8 רובינשטיין, אברהם רובינשטיין, עמ' 31-32.

עירי, מן הראשונות ללכת אחרי בשורת הגאולה. וכאשר קמו אנשי עמל עשוקי-חופש לגרוע זרוע רשע במדינת הדמים - הלכו אחריהם בניין בלהט קודש. שורות מיוחדות בקטע מוקדשות למעמדה המיוחד של קובנה בליטא העצמאית וליחס היהודי המיוחד כלפיה:

וכאשר נפלה מלכות הזדון של הרומאנובים וההונצ'רים - ותקום ליטא חופשית עצמאית ויהודי ליטא שבו למכורתם, היית את, קובנה העיר למעוז ולמפלג ללפליטי ישראל, עודדת כל דך ונכשל, ונעלמו מחוצותיך פנים קודרים. לכולם היית לסעד ולמגן. ובתי אולפנא עבריים קמו בך, ואגודות נוער ליבלבו וחלוצים שקדו על עמל כפיים, ונקודות הכשרה צצו וקני צופים רבו ונסוך עליהם קסם הגאולה.

עתה נותרו רק הזיכרונות: "נשאת בחובך קובנה מכורתני, תפארת הקדומים וחזון העתיד והיית למעיין חיים ליהודי ליטא - עד שבאו מרצחי אשכנז וודי ליטא וחיללוך וטימאוך וגילאו את ידיהם הטמאות בדם הנקי, דם טהורים וישרים, דם אחינו [...]"

העיר ש'חוללה וטומאה' עומדת היום איתנה על תילה: נופה נותר על כנו (גם אם פעולות ניקוז וסיכור בניימן צמצמו בהרבה את רחוב); חלקיה המשמעותיים מבחינה היסטורית לא נפגעו כלל במלחמה. חיצוניותה מהווה אנדרטה ל'מכורה' שאליה ניתן לפנות בגוף ראשון באופן אישי כל כך. 'היש מה לראות בקובנה?' - התשובה קשורה לשאלת היחס בין אנדרטה לבין המהות שאותה היא באה לייצג. קובנה שבעבור הזיכרון היהודי נותרה כאנדרטה - זקוקה לפרשנות.

בין נימן לויליה - משולש יהודי

באופן כללי אנו מדברים כאן על 'קובנה העתיקה' ('אלט שטאט') הממוקמת בקצה משולש גיאוגרפי-עירוני; שתיים מהצלעות המתוות את המשולש הן הנהרות נימן וויליה. קודקודו הוא נקודת התמזגות הנהרות, או שפך הוויליה לנימן, בלשונו הצירורית אך המדויקת של ליפמן:

קובנה העתיקה [...] משתרעת בבקעה ארוכה וצרה אשר מדרום ומצפון יכתירוה כמו בצורה מקבילה שני הנהרות הגדולים המצוינים ביפי תארם והדרם, הניאמן והויליה (נריס מלפנים) המתאגדים זה עם זה בקצה העיר ממערבה ומהוים הודות לזאת משולש גיאוגרפין מעין חצי אי ארוך וגוץ.¹¹

מתיחת הבסיס למשולש ניתנת לשיקול דעת. להלן אתוה את הבסיס ל'משולש

שווה השוקיים' הזה ברחובות זמנהוף ומאפו; זאת בעיקר בגין שיקולים אישיים שעל טיבם ייאמר משהו להלן (פרק ט). ויש מקום להתוות גם בסיסים אפשריים אחרים, רחוקים יותר במעלה העיר. מכל מקום, לבד מהאישי, יש לסימון הקו הזה גם היגיון היסטורי מסוים. באחת מהערותיו ליפמן מתאר את מראה פני העיר בשנת 1840, מראה שהתקיים עד שנות השבעים של המאה ה-19:

רוב השטח של התוכנית החדשה [=של קובנה] היה שומם ומכוסה יער, ומקרנות הרחובות 'לייסוועס' ו'כביש וילקומיר' עד ביתו של וולף ברחוב 'פרזידנט' (רחוב פט"ב מלפנים) 4 הפסיק אגם גדול ועמוק מלא ביצה קשת המעבר, עד כי העגלונים המובילים משאות מוילקומיר וינובה לקובנה היו מוכרחים לעמוד כאן באכסניה ולהחליף את סוסיהם העייפים באחרים שבעזרתם יוכלו להוציא את עגלותיהם השקועות בבוץ. ורק מאחורי האגם לצד מערב החל עצם 'העיר'. ומראה העיר לצד מזרח היה כזה: החל מרחוב מאפו לעבר 'העיר החדשה' לא נמצא יותר מבתים אחדים. מקום בית המשפט הגלילי כעת, היה בית הקברות האשכנזי [=גרמני], ובמקום גן העיר, בית קברות קתולו. באמצע 'שדרות החופש' הנוכחית עמד רק בית עצים אחד קטן לשומר היער. על יד בניין האוניברסיטה 1 כעת (ברחוב מיצ'קביץ) הייתה אחוזה שנשארו ממנה כעת רק שני בתי עץ אשר אחד מהם היה ביתו של הסופר א' מיצ'קביץ. הם שימשו אחר כך לקייטנות בעד אמירי העיר [...].¹²

רחוב וילנה (יהודים השתמשו בשם הרשמי - 'זילניוס גטוה'; באידיש 'זילנר גאס', פה ושם נקרא גם 'רחוב וילנה'), מהווה מעין חוצה זוויית במשולש הזה. הליכה ברחוב וילנה, מן הקודקוד בשפך הנהרות מובילה לצומת מעניין: 'מאפו-וילנה-זמנהוף', משולש שמות שמעניק לפינה הזו אופי רחני כל-כך; ולא רק בגלל השמות! כאן ניתן לשרטט את הבסיס המוצע: רחוב זמנהוף מוביל לנימן, למבנה הגימנסיון העברי 'שוובה', שמחדריו צפו התלמידים, ביניהם התלמידה לאה גולדברג, על הנימן, ועל 'הרי אלקסוט' שממול. ברחוב ניתן להבחין בשני בניינים נמוכי קומה שהיו פעם בתי כנסת (להלן). מנגד, בכיוון כללי, רחוב מאפו נמשך לעבר הוויליה לרחוב ינובה. בהעלאה תמימה בזיכרון, מתואר מפגש הרחובות כך: "בצומת היהודי שבו נפגשים הרחובות וילנה-מאפו-זמנהוף היו פוגשים איש ברעהו ומנהלים שיחה קולנית באידיש עסיסית".¹³ כמעט מאמץ מטפורי, 'הצומת

12 שם, עמ' 92.

13 רפפורט, יהודייה גועית, עמ' 198.

היהודי עשוי להצטייר כצומת סמלי מאוד; רחוב מאפו, הספרייה הראשונה (הבניין ניצב עד היום, משמש כספרייה ליטאית) - יסמל לצורך העניין את ההשכלה, רחוב זמנהוף, ובו בית המדרש נאביאזר (להלן) את תנועת המוסר. 'צומת יהודי' - היווה זירה לא רק לשיחות עסיסיות, בטלות; האוזן היהודית קלטה בו גם דברים נשגבים; בנקודות זמן מסוימות, הצומת החביב הזה הופך להיות צומת רעיוני רב עוצמה עד מאוד. לגבי רבים מן הפוסעים כאן, נקודת המפגש נדמתה כ'נקודת ארכימדס' שממנה איזו להניף את העולם (היהודי) בכבודו ובעצמו.

מעבר לויליה שוכנת שכונת ויליימפולה, הלא היא סלבודקה המפורסמת כל כך בעולם היהודי. מן הצד השני, מעבר לניימן נמצא רובע אלקסוט. כל אלו נכללים מזה זמן בקובנה רבתי; וגם בעבר, למרות שהייתה ביניהן הפרדה ברורה, שהיו לה השלכות רבות על ההיסטוריה היהודית, היחידות היישוביות הללו יצרו איזשהו מכלול. למבקש סמליות יהודית-לאומית, המכלול מתגלם בקורותיו - ובמובן מסוים, גם באישיותו - של אברהם מאפו שנולד בסלבודקה, כתב את 'אהבת ציון' באלקסוט (חלקים ממנו באותו 'הר נפוליון' מפורסם, להלן). ובית הספר שלימד בו היה בקובנה. במסע הלוויה של גדול קובנאי אחר - הרב יצחק אלחנן ספקטור בא המכלול הזה לידי ביטוי בדרך אחרת (להלן).

סיור במשולש 'העיר העתיקה' מפגיש עם הרבה שכיות חמדה תיירותיות: המבצר הקדום, העירייה, הכנסייה העתיקה של ויטאוטאס הגדול; כולן קשורות בקשר בל-יינתק עם קורותיה של קובנה, אך לא רק המבנים הבולטים, המיוחדים, גם המכלול קשור. בסיוור הבוחן את הבתים מתגלה נוף עירוני מעניין ומרשים; אופי הרחובות נשמר, הבתים אינם עולים בגובהם על שתיים-שלוש קומות (לעתים מזהים בנקל את סימני ההרחבה של הקומה השלישית). אין זה חריג, מצב זה מתגלה בלא-מעט ערים אירופאיות שלא 'התרוממו' לגובהי יתר, אך כאן נוצר נוף עירוני מיוחד, המרשים גם בגלל הזיכרון הטבוע בו, זיכרון ההנחיה הרוסית להגביל את גובה הבנייה כדי שלא לסמן נקודות תצפית לגרמנים - האויבים המועדים. בניסוחו המסכם של דב לויין: "לאחר שנסתיימה בנייתו של השלב הראשון של המבצר [=פורט] בשנת 1887, ולפי התפיסה האסטרטגית של הצבא, נאסרה בקובנה הקמת בניינים שגובהם עולה על שתי קומות, איסור זה פגע בהתפתחות העיר הן מבחינה ארכיטקטונית והן מבחינה כלכלית".¹⁴ אפשר שכך היה באותה העת, אך היום האזור ה'נפגע' מלא-חן תיירותי, עשיר באטרקציות. המבט אל החצרות הפנימיות

מעורר עניין (להלן); גם הריצוף של הרחובות מדיף ניחוחות עבר עדינים ומשמר קמעה את פעולת הריצוף הישנה.

ניחוחות ההווה אכן שונים, ריחות של תיירות ובידור. הסביבה עשירת המסעדות והבארים הזאת הייתה פעם מרכז היישוב היהודי של קובנה, גוש יהודי; עד כדי כך יהודי, שהיהודים ציפו כי יצורף באופן טבעי לגטו ההולך ומתגבש לאחר הכיבוש הגרמני במלחמת העולם השנייה. בשמעם על הגבולות המתוכננים לגטו בסלבודקה הציעו חברי המשלחת היהודית לגנרל יגר ראש הגסטפו בליטא:

[...] שבמשך חודש אחד אי-אפשר להעביר ולשכן את כל יהודי קובנה בשטח המיוחד שנועד להם, והעיקר השטח הזה קטן מלהכיל את כל יהודי העיר, ולכן יש צורך לצרף לשטח הגטו את האזור העתיק של העיר קובנה ('אלטשטאט'), המאוכלס מתמיד כמעט רק יהודים.¹⁵

ההצעה נדחתה, היהודים הועברו, ומאז המשולש הזה כבר איננו יהודי. אופיו היהודי של האזור בעבר בא לידי ביטוי בכיתובים שבחוצות. בסוף המאה ה-19: "[...] שמות הרחובות - 'בריק גאס' (רחוב הגשר [=גשר סלבודקה]), סמטת ישראל רבינוביץ, סמטת כץ, הסמטה של נביז'סקי [=נאביאזר] - מצביעים על האופי היהודי של קובנה הישנה".¹⁶ כאמור, לרחוב הגדול, רחוב וילניוס (וילנה), קרא היהודי 'וילנר גאס'. בשנות השלושים בליטא, המאבק על זהות ליטאית העומדת מול יהודית מחלחל לכתובות הרחובות; סיכום היסטורי:

[...] במשך השנים הלך והחריף המאבק על המשך קיומה של השחיטה היהודית ועל השלטים שהיו בהם גם אותיות עבריות. בתחילת תקופת האוטונומיה נכתבו שמות הרחובות החדשים בליטאית ובאידיש. גם שלטי עסקים יהודיים נכתבו כך. כבר בפברואר 1923 לוכלכו בזפת במשך לילה אחד כל הכתובות באידיש בדיעתם ובתמיכתם של מוסדות השלטון. אחרי כמה שנים נאסר רשמית כתב יהודי על השלטים.¹⁷

במאמר מערכת ב'הד ליטא' משנת 1924, הובעה אכזבתה של יהדות שציפתה מהתנועה הלאומית הליטאית לגדולות ולנצורות, מ'גזרת השלטים':

גורלה של האינטרפלציה בסיים בדבר גזרת השלטים - לא הפליאנו כלל, כשם שלא הפליאתנו הגזירה עצמה. [...] והללו [=הליטאים הלאומנים] לא רק ששכחו

15 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 42.

16 פנקס הקהילות, עמ' 523.

17 שם, עמ' 533.

חיש מהר מה שהיה תמול ברוסיה הצארית כשנלחמו הם עצמם על זכויותיהם הם, אלא שבשעת מלחמת מצוה נגד המעוטים שוכחים הם אפילו מה שארע יום יום. ימינם מוחה ומתכווצת כשמקפחים את זכותה של השפה הליטאית בפולין, ושמאלם מוציאה באותה שעה פקודות בדבר השלטים בשפות המעטים כאן!¹⁸

היום השריד הבולט לאופי יהודי של האזור הוא שם הרחוב - מאפו. מאפו ניתן כשם באזור יהודי מובהק, אם כי גם בין ליטאים הייתה מודעות מסוימת לחשיבותו של האיש ולמוניטין שהעניק לקובנה, החורג מההקשר היהודי המצומצם. מי שהעלה את קרנו בליטא בכתבו עליו ועל יצירתו בליטאית ('Kaunietis A. Mapu'; 'אברהם מאפו הקובנאי'), היה ד"ר ח"נ שפירא, חוקר הספרות הנודע ומרצה בדרגת פרופסור באוניברסיטת קובנה;¹⁹ החיבור עורר בזמנו תשומת לב מרובה בין אנשי הספרות בליטא.²⁰

מסיבות שניתן לראותן כאישיות (פרק ט), התעמקתי במקצת במלאכה מוזרה - בדיקת קורות השלט 'מאפו' בפירת רחוב וילנה (אם כי מחקר גילויי הזיכרון הטבועים בשטח עשוי להוביל למשימות שכאלו). חילופי שמות רחובות עם השתנות המשטרים, נפוצים בליטא כמו בכל מקום בעולם, במיוחד במזרח אירופה הנכבשת והמשתחררת. הרבה שמות ליטאיים הפכו לשמות קומוניסטיים למחדרין (בקובנה, שדרות ויטאוטאס הפכו לשדרות לנין וחוזר חלילה, ועוד); לא כך היה במקרה הזה. המשטר הקומוניסטי הותיר את השם היהודי מאפו על כנו. הסובייטים היו מעורבים בשינויי שמות יהודיים; לבית הספר 'שוואבה' (גימנסיה מס' 11) ניאותרו לקרוא 'שלוש עליכם' - יהודי כשר לצורך הענקת שם, בגין האידיש ששירתה אותו נאמנה (נתפס גם כמייצג אוטנטי של הפרולטריון). שם מאפו נותר, מן הסתם, על כנו בגין הצליל הליטאי הברור שלו. במקרה הזה התחלף רק השלט; בתום התקופה הסובייטית שוב הוחלפו השלטים, פעמים נשאו שמות חדשים יישינים ופעמים לא. מבט לקרן הרחוב הראה את הסימן בטיח הבית, נותרה הצללית של השלט הישן, הסובייטי. ברור קורות השם הראה כי גם הוא היה מאפו. 'מאפו' - 'אוהב ציון' הידוע, הצליח לשרוד את התקופה הסובייטית.

ל'מאפו' יש סיבה, רחוב מאפו איננו רק רחוב 'על-שם' מאפו; הוא עמוס זיכרונות ממאפו האיש. ההיסטוריה מלמדת: "בשנת 1848 מונה מאפו מטעם הממשלה

למורה בבית הספר היהודי ובמשרה זו החזיק עד מותו בשנת 1867. הרחוב שבו עמד בית הספר נקרא במשך הזמן 'רחוב מאפו'.²¹ באחת מן ה'פרפראות' שלו מספר ליפמן:

כשנפתח באותה השנה ע"י מאפו בית ספר עברי ממשלתי (ברחוב מאפו הנוכחי), הראשון ממין זה בקובנה, רצה מאפו לזכות את ילדי ישראל מפרי עץ הדעת והיה לפעמים מזמין את הילדים, ביחוד של הגבירים, העוברים על ידו לסור לבית הספר.²²

ביוזמת משכילים, הרב מטעם ועסקני תרבות יהודים בקובנה נפתחה בשנת 1867 ספרייה שכללה ספרים בשפות שונות וגם בעברית. הספרייה שוכנה בבית הספר היהודי. היא לא זכתה לפרק זמן ממושך של שלווה, וכבר אחרי שנה הצטברו תלונות על הזנחה ועל ההיתר לעניים לשאול ספרים ללא תשלום. בהמשך נוסד בבית הספר בית כנסת מפורסם: "בימיו [= הרב יצחק אלחנן ספקטור] הוקם ע"י משכילי העיר בית הכנסת הכורלי ('אוהל יעקב'). ביכ"נ זה שכן תחילה בבי"ס 'מאפו' (ברחוב 'מאפו'). לאחר זמן נבנה בשבילו בניין מיוחד ברחוב אוז'ישקו,²³ השוכן מחוץ למשולש של העיר העתיקה שהוזכר לעיל. את קורותיה של הספרייה בגלגולה החדש נסקור להלן.

הנה כי כן, ברחוב הזה מתמצה סמל עמוק מאוד של קובנה היהודית; אצל משכילים - ולא רק אצלם - קובנה זוהתה עם מאפו כמעט כפי שווילנה זוהתה עם הגאון. כך כותב אברהם בר גוטלבר:

[...] אמרתי אלכה על זמן קצר לראות את שלום אחי המשכילים בקובנה, העיר אשר לא ראיתה מעולם ואשר שם חרש וזרע על תלמי שדה ההשכלה איש חכם לב ובכיר כוח המליצה, הר"ר אברהם מאפו ז"ל, איש אשר סלל דרך חדשה בספרות ישראל. [...] לא ראיתי עוד מימי אהבת הספרות בבני עמנו כאשר ראו עיני בעיר קובנה.²⁴

אהבת הספרות הזו מצאה ביטוי מובהק בספרייה. סמוך לספרייה הישנה, לא הרחק מבית הכנסת שברחוב - ה'אוסמן שול' (לימים בניין הארכיון של קובנה), שכן בית יוצאי הצבא הליטאי היהודיים - בית 'השאווליסטים היהודיים'; היה להם

21 פנקס הקהילות, עמ' 526.

22 ליפמן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 202.

23 ליפין, קובנה, עמ' 276.

24 גוטלבר, זיכרונות, עמ' 215.

18 הד ליטא, 16, אב תרפ"ד, עמ' 2.

19 בנשלו, שפירא, עמ' XVII.

20 היום חזור בליטא להתעניין בו; ראו פרק א.

ביטאון משלהם שהטיף לשיתוף פעולה עם ליטא הנשען מוסרית על תרומתם הרבה של היהודים למלחמה לשחרור ליטא בתחילת שנות העשרים.²⁵ מכאן יצאה בשורת תמיכת היהודים בליטא העצמאית, וציפייתם לשילוב במסגרותיה כמיעוט לאומי גאה ובעל זכויות, בשורה הנישאת על כתפי הלוחמים היהודיים שהשתתפו בקרבות לעצמאותה; לכאן התנקזה האכזבה הגדולה על שלא נרצה קורבנם. בתחילת המלחמה, יצחק גולדברג שהיה בעבר קצין בצבא הליטאי ויושב ראש של 'לוחמי החזית היהודים', ניסה בתוקף מעמדו להידבר עם בובליס המפקד הליטאי של הפרטיזנים הליטאיים; מיותר לציין, הניסיון כשל.²⁶ באותה עת, רחוב מאפו כבר לא היה יהודי; היהודים הקובנאים שוכנו לא הרחק מכאן, מעבר לוילניה, בגטו. ברחוב מאפו קרו גם דברים פשוטים, היה 'יום קטנות', ב'יום-יום' הזה גדלו בו 'הילדים מרחוב מאפו'. הילדים הללו התפרסמו; ספרה של שרה נשמית - חוקרת שואה וסופרת - 'הילדים מרחוב מאפו' זכה למהדרות לא-מעטות, ואף לקיצור לעברית קלה. הרבה למדו על שואת יהודי ליטא בפרט ועל השואה בכלל, על-פי סיפורם של 'הילדים מרחוב מאפו'. תיאור רחוב מאפו אצל שרה נשמית:

[...] רחוב היה בקובנה על שם מאפו. ישן היה הרחוב, בתיו אפורים, בני שתים שלוש קומות, ואפילו בתים קטנים היו בו. וחצרות לבתים - מוקפות משלושת הצדדים בנייני מגורים, ובחזית - שער כניסה מהרחוב. לא גינות ולא דשאים בחצרות, רק מרצפות אבנים, ובמקומות שהאבנים נשתקעו היו נקווים מימי הגשם שלוליות-שלוליות.²⁷

25 עדות מעניינת להצטרפות של צעירים יהודים לארגון זה היא של אליהו בילס: "כשבאתי ביום א' לבית הספר ושמעתי על תנועת התנדבות בין תלמידי הגימנסיות הליטאיות לארגון הפרטיזנים הליטאי, שנקרא בשם 'שאליו סיוגה' (איחוד הצלפים), העליתי את הרעיון בכיתתי, שהפולנים מכים גם בנו היהודים ושגם אנחנו צריכים להסתדר בסך ובמאורגן להתנדב לארגון זה. היו בין חברי כתתי כאלה שראו כמעשה זה מעשה פזיז והרפתקני ואף הזהירו מפניו, אולם הרוב קיבל את הצעתי בהתלהבות ואף עורר אותי ואת האחרים להתארגן לפעולה. [...] כל אלה שרצו להצטרף לארגון הפרטיזנים הליטאים הסתדרו לפי פקודותי בשורות ולמעלה מ-100 בחורים הופיעו פתאום בסדר צבאי נאה לפני מרכז הפרטיזנים הליטאיים, כשבקשה אחת בפיהם - לצרף גם אותם בין הלוחמים נגד הפולנים. התנדבות ספונטנית זו מצד היהודים למען עניין ליטאי, הייתה הפתעה גדולה בשביל הליטאים. הם קיבלו אותנו בסבר פנים יפות ואף צרפו אותי כבא כוח היהודים למטה המחוזי של ארגונם. [...] נודעה לפעולת ההתנדבות שיצאה מהגימנסיון העברי כמעט בראשית קיומו חשיבות פוליטית פנימית ממדרגה ראשונה. היתה זו הפגנה שהבליטה לפני הליטאים את נאמנותם של היהודים למדינה הליטאית הצעירה. מעשה ההתנדבות היכה גלים בחוגים רחבים של הציבור הליטאי ולפי מיטב הבנתי נועדה לו בראשית דרכה של המדינה הצעירה השפעה פסיכולוגית רבה שמנעה במשך שנים רבות בעד התפשטות הנטיות האנטישמיות אשר טופחו גם בין הליטאים על ידי הכמורה הפולנית והאינטליגנציה הפולנית" (בילס, זיכרונותיו, עמ' 112-113).

26 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 36.

27 נשמית, הילדים מרחוב מאפו, עמ' 6.

מנקודה זעירה זו הולכת העלילה וצומחת (על שלב ה'חצר' בעלילה נעמוד להלן). הרחוב וילדיו, פיסת הווי יהודי זעירה מתנפצת מול נחשולי ההיסטוריה האדירים, מונעים על ידי מערבולת הרשע המושל בעולם המפר את שלוות ילדותם ונעוריהם כאשר יסופר בהרחבה בספר היפה הזה; יסופר על ילד ילד וגורלו המיוחד לו, כשהמשותף לכולם הוא שלא יחזרו עוד לרחוב מאפו. היו עוד ילדים ברחוב מאפו, רחוב שזכה לזיכרונות הרבה, זיכרונות ילדות תמימה שגזה ונעלמה לא הרחק מכאן מעבר לוילניה:

[...] מבעד לחומותיו של הבית המסתורי ברחוב מאפו היה מגיע לאוזנינו קול יפחה של כינור. אולי היה שם קונסרבטוריון, אולי נזיר מתייסר אשר שפך את שיחו. אבל הילדים סיפרו כי בית מכושף הוא וכל שיעזו לנגוע בו או להישען על קיר חומתו, אחת דינו למות. חוששים, היינו מתחרים זה בזה מי יקרב יותר לקיר, יגע בו להרף עין בטרם יימלט משם במשובת צחוק מבוהלת. אכן, בית מקולל. חלפו שנים אחדות בלבד וכמעט איש מבין הילדים היהודים שנגעו בקירותיו לא נותר בחיים.²⁸

בתיאורו ממרחק הזמן הופך שלום אילתי את הבית העטוף בקורי הדמיון - סיטואציה ילדותית כה מוכרת - לסמל לעיר והרבה מעבר לה. הקללה ידועה; היום אנו מנסים לחשוף - אם בכלל ניתן - את המבורך החבוי ב'בית' הישן. במשולש שווה השוקיים של קובנה העתיקה מהווה רחוב וילנה מעין חוצה זווית; בעברית פשוטה, חותך את המשולש לשניים. הוא נקרא וילנה (אני משתמש בוילנה; כאמור, בפי הליטאים וגם בפי יהודי 'בין המלחמות' - וילנוס; בפי היהודים בעבר 'זילנר גאס'). כדרך שבה כינו תושבי הערים רחובות, לפי היעד, והיעד חשוב משום שהוא מוביל לוילנה. בתקופה שבין שתי המלחמות, עבור הקובנאים, וילנה הייתה רחוב, לא יעד ממשי; היחסים שנותקו עם פולין כובשת וילנה, לא אפשרו נסיעה פשוטה מהבירה בפועל לבירה ההיסטורית. סמוך לקצה הרחוב בכיוון העיר נמצא ארמון הנשיאות. השתכן בו הנשיא. המפורסם סמטונה, שלא נתפס כלוקה בשנאת היהודים. הוא מצולם הרבה בין אנשי קהילות שונות, והיו שהתייחסו אליו כסמל לשיתוף פעולה יהודי-ליטאי (פרק א); האיש, סיפורו וביתו שבקצה הרחוב מתוארים בזיכרונותיו של שלום אילתי:

[...] הנשיא קטן הקומה, שפניו היו מוכרות לי מן הבולנים, עלה על מטוסו הפרטי ונמלט מיד, תחילה לגרמניה ואחר כך לדרום אמריקה. בלבתי עם

28 אילתי, לחצות, עמ' 17.

אמא לקניות היינו עוברים ליד ארמונו, אשר ניצב בין העיר העתיקה לחדשה. גדר ברזל ירוקה, מדשאות, עצים גבוהי קומה ומשמרות חמורי סבר. והדמיון תמיד התפרע - מה מסתתר שם, במעמקי החצר, האומנם ארמון כשל מלך באגדות? לימים הייתי שם בפנים, יחד עם שאר הפיונרים הצעירים של בית הילדים מס' 4, הוא בית היתומים היהודי שלאחר המלחמה. אנו הוזמנו לבית הנוער הקומוניסטי המרכזי - הוא ארמון הנשיא לשעבר - לסוף שבוע של פעילות מרכזית יחד עם חברי סניפים אחרים בעיר. מהססים, זהירים, פסענו שם, הילדים היהודים המעטים, על השטיחים הכבדים, עלינו וירדנו חזר ושוב בגרם המדרגות המתקשת כצאוורו של ברבור, ותהינו - זהו אפוא ארמון? גם אשליה זו, מן האחרונות, התנפצה.²⁹

גם כאן מוביל אילתי מהלך סמלי, הבניין המהודר חיצונית, אמור להיות סמל ליציבות, ומה שהתנפץ באמת אינו דמות הארמון שפנימיותו הוכחה כעלובה, אלא האשליה של יציבות פוליטית שאמור היה להעניק.

באותם ימים של שנות העשרים והשלושים, גם אם האוטונומיה למיעוט היהודי התרחקה והלכה, בבירה הזמנית קובנה הכול נראה די רגוע, חיי היומיום של ילדים ומבוגרים עמדו על מכונם, רק בודדים זיהו את חשרת העננים המעיבים על האווה, רק מעטים חשו שהם מבשרים סופה. ברחובות האלו החלו לרקום את חלום האוטונומיה היהודית בליטא; ברחובות הללו הוא הלך ונגוז. כמו שציינו קודם, השלטים הוטרו די מהר, והחלום המיטשטש הגיע לסופו המסויט מספר קילומטרים מכאן בפורט התשיעי.

רחוב וילנה מוביל לוילנה, בקובנה הבירה הזמנית לא שכחו את וילנה הבירה ה'נצחית', ירושלים שלהם, שבינתיים עמדה בחזקה פולנית. קובנה איננה עוד הבירה, וארמון הנשיאות אינו אלא מזכרת לתקופת עצמאות שמבחינה טריטוריאלית נתפסה כלוקה בנכות עמוקה - היעדר הבירה ההיסטורית. גם היום קובנה ידועה כעיר לאומית מאוד, רבים יאמרו - לאומנית. היום פנייה ברוסית לאנשים ברחוב, לא תמיד תיענה, למרות שיודעים את השפה. בשנות השלושים הלאומנות החלה מפנה את חיציה המורעלים ליהודים שגרו במקום הכל כך משמעותי מבחינה ליטאית בעיר העתיקה, באזור המשולש של הוויליה-ניימן.

מסע לאורך רחוב וילנה גדוש באתרים. בקצה השני של רחוב וילנה, לא הרחק מהמבצר הקדום שבקודקוד המשולש, נמצא מבנה בית החולים היהודי

- 'ביקור חולים'. בעת כתיבת הדברים הוא תקוע כ'עצם בגרון', מעמדו כ'רכוש קהילה' איננו מאפשר הסבה ברורה של ייעודו, שיקום או בנייה מחדשת. בינתיים ניצב כמעצבה, סמל דומם לתפארת העבר היהודי,³⁰ בניין נטוש גדול בלב האזור התיירותי ביותר בקובנה. לייב גרפונקל משרטט תיאור של בית החולים בתחילת הפורענות:

מעשי דמים אירעו גם בבית החולים היהודי. מוסד עתיק זה שהיה המצויד ביותר במוסדות הקהילה היהודית בקובנה נעשה בעת המשטר הסובייטי לבית חולים כללי. בזמן ההוא היה שם מנגנון עובדים מעורב: הרופאים, החובשים ומספר אחיות היו יהודיים, ואילו העובדים בשירותים - כגון המטפלות והפועלות - היו ליטאים. גם הרכב החולים ששכבו בבית חולים היה מעורב: יהודים, ליטאים ורוסים. והנה אך פרצה המלחמה התחילו העובדים הליטאיים, ובראשם שומר הבית, לעשות מעשי טרור נגד הרופאים, האחיות ונגד החולים היהודיים [...].³¹

גם כאן 'שומר הבית' לא הצטיין בשמירה. לא הרחק משם נמצא כיכר העירייה ('הראטושה'), ובית העירייה הישן - היום מרכז לרישום נישואין - הוא אחד האתרים המרהיבים בקובנה. ההנאה האסטטית איננה מסירה את כובד הזיכרונות, מדובר במבנה המייצג את צמיחתה, בשנת 1761, של פקודת גירוש יהודים מקובנה ביוזמה ובדחיפה של ראש העירייה. בלשונו של ליפמן:

אולם ימי המנוחה ליהודי קובנה לא ארכו הרבה: בשנת 1758 נתמנה בקובנה ראש העיר (בורמיסטר) חדש, ושמו פרעזר. זה היה אחד הצוררים המובהקים, אשר לא יכל נשוא את 'העוולה הגדולה' של ישיבת יהודים בקובנה בכלל, לו גם לא על אדמת העירייה. על פי יוזמתו והסתתו של הבורמיסטר הרע הזה התנפלו העירונים הרשעים בשנת 1761 על רובע היהודים ויערכו שמה פרעות נוראות. הם הבעירו אש בתי היהודים ויגרשום כלה מן העיר. וגם בית תפילתם המהולל, היחיד בקובנה הועלה על המוקד [...].³²

המגורשים מצאו עצמם בוילימפולה, ובתוך קהילתה הקולטת הם שומרים בהקפדה על מבנה קהילתי נפרד ומצפים לחזרה, שאכן באה מהר למדי, והותירה

30 התבטאה בסביבת בית החולים 'ביקור חולים' בנוכחות בית היתומים על שם רבי יצחק אלחנן, מושב זקנים, בית הבריאות על שם דוקטור פרומקין - טיפת חלב, חברת אוע לשמירת הבריאות של האוכלוסיה היהודית בדרכים הינוכיות ועוד.

31 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 32. ראו גם: גיברלטר, יסור יסרני, עמ' 257-258.

32 ליפמן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 140.

את רישומה בזיכרון של יהודי קובנה בדרך יהודית ידועה - חיבור 'מגילה' וקביעת יום הודיה בפורים:³³

בראש ההשתדלות לפני המלך ושריו על דבר הביטול עמדו שני האחים מבית הלוי אברהם ומשנהו הרב דוילימפול משה סאלאוויצ'ק הנזכרים לשבח במגילת קובנה; היא המגילה שחבורה לזכר הנס שנעשה ליהודי קובנה, ביום ג' א' לחודש אדר שני שנת תקמ"ג (1783). ולפי הערת עדים, היתה נקרא בבית המדרש הישן בקובנה בשושן פורים מדי שנה בשנה לאות הודאה על תשועת ישראל.³⁴

נורא ככל שיהיה, גירוש 'סלבודקה' של אז היה הרבה פחות רצחני מהגירוש הזכור לרע מן הימים הקרובים יותר להווה. בגירוש של המלחמה לא קרה נס ולא נותרה מגילה; לא נותרה משום שנעלמה!! כמוה כיצירות גטו רבות, 'המגילה' - 'מגילת סלבודקה' שריגשה רבים בגטו הלכה לאיבוד.³⁵

מסתבר כי גירושים מטרימים זה את זה. ליב גרפונקל שכתב את סיפור חורבנה של קובנה היהודית, לא התעלם מהמקבילה ההיסטורית, והקדיש שורה לגירוש הישן. המקום משותף - בעבר הרחוק ובעבר הקרוב גרשו אל מעבר לנהר, אל וילימפולה שלימים נקראה על ידי הרוסים סלבודקה. בעבר הרחוק הייתה שם קהילה קולטת, בעבר הקרוב היו שם יהודים, השתדלו לעזור, אך במבט קהילתי, אף אחד לא קלט אף אחד - איש איש לנפשו; שכן שם גטו קובנה, וגטו גרמני, כמעט על פי הגדרה, מנפץ מסגרות קהילתיות; כדי לקיים שם איזו קהילתיות היה צורך בהרבה מסירות נפש.

אחדים חזרו לכאן לשעה. סגלסון מספר על העבודה בעירייה, מחסניה נחשבו למקום עבודה מכובד ביותר בגטו; יורדן הזכור לשמחה, אף ביקר שם אישית.³⁶ כובד הזיכרונות הגלום בעירייה מעיק, אך ביניהם מבצבצים זיכרונות מסוג אחר. הכיכר הוא מקום המיועד מטבע בריאתו לטקסים, קשה לחשוב על תפאורה היקפית מרשימה יותר. אם ייסלח לי על הקופצנות ההיסטורית (כך נוהג לעתים הזיכרון), אציין כי זה היה המקום שבו קיבלו נציגי היהודים (יחד עם נציגים

33 על המנגנונים העומדים מאחורי יצירה של 'פורים' מקומי שכזה ראו: ירושלמי, זכור, במיוחד עמ' 69-70.

34 ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 141.

35 לפי עדותו של גרינהויז על מיכל (הרצקה) בורשטיין - סופר יהודי ידוע מורשה שקיבל את פרס המועדון היהודי-פולני 'פן' על הרומן שלו 'על גדות מזוביה' הגיע ב-1939 לקובנה וניקלע לגטו: "הוא חיבר פואמה רבת רושם על כיליון יהדות קובנה בשם 'מגילת סלבודקה' (הלכה לאיבוד) מזמן לזמן הקריא קטעים מן הפואמה ונובילות שונות בהתכנסויות ספרותיות אינטימיות. חלקים מסוימים של הפואמה עשו רושם עצום" (גרינהויז, חיי תרבות, עמ' 125).

36 סגלסון, בלב העופל, עמ' 117, ובעוד מקומות. תמונה סמוך לעמוד 321.

קובנאיים אחרים), ספרי תורתם עמם ולחם ומלח בידיהם, את הרוסים החוזרים לאחור נסיגת נפוליון. מן הסתם, שמחתם הייתה מעורבת; שמחה 'נטו' הייתה כאן יותר ממאה שנים אחרי כן; כאן היה המקום שבו התקיים הכינוס ליום סן רמו; צהלתה של יהדות קובנה על ההחלטה בחבר הלאומים המאפשרת הקמת מדינה יהודית הניבה מספר טקסים מרגשים שלא נעלם מהם הדגל הלאומי. הליטאים באותם ימים אפשרו זאת, התנועות הלאומיות לא צרות היו, לא הפריעו זו לזו, והרעיון של שיתוף הלאומים המקומיים ואחוזה ביניהם נקלט היטב בסביבה שהייתה כה יהודית. שיתוף לאומים זה אופייני לנקודת הזמן (זמן לא רב מסיום מלחמת העולם הראשונה) והמקום הזאת מעורב בחינה. עיריית קובנה שימשה בית יוצר לשיתוף פעולה שעזר להתגבר על הכאוס שאמור היה להיווצר אחרי הנסיגה הגרמנית (1918); הממשל הליטאי שהגיע לכאן אחרי כיבוש וילנה מצא עיר מאורגנת ומסודרת. עסקנים יהודים (ד"ר מקס סולוביצ'יק, ד"ר משולם וולף, ליב גרפונקל) עוררו את עמיתיהם הליטאים והפולנים לכך.

כאן בכיכר העירייה 'הראטושה', במקום לא בולט, שכן מרכז החברה האתנוגרפית היהודית; לא היה זה מתחרה של המוזיאונים היהודיים בוילנה ומרכזי האירוש שלה, ובכל זאת, נמצא כאן ריכוז של הרבה 'יודאיקה' שהטביע חותם יהודי מפורש על הגוש היהודי. בכיכר הייתה גם דירתו ומקום כהונתו של הכומר פאוקשטיס, אלו "שימשו תחנה מחתרית לפליטי הגטו. על פיתחה התדפקו עשרות יהודים והם - מבוגרים וילדים - נעזרו על ידו וניצלו [...]"³⁷.

קשה לתכנן כאן סיור בנוי 'לפי הספר' (אגב, עדיין אין בקובנה מקבילה ל'מאה אתרי הזיכרון היהודי' של וילנה; פרק ג), עדיף פשוט - שיטוט יהודי, 'להתבית' בדמיון על איזה ילד שרץ פעם לביתו מבית הספר ואחר כך לחברים, לאמץ - בדמיון - סוחר שחוזר ממלאכת יומו ומעריב לבית הכנסת, תלמיד חכם, נער בתנועת נוער, או כל יהודי אחר; לשוטט בעקבותיהם; והם לא הקפידו על סדר תיירי. שיטוט שכזה מגלה כי העולם היהודי דאז נמתח משני צדי רחוב וילנה; במרחק פסיעות, היו הרבה אתרים יהודיים מובהקים, בית הכנסת הגדול ברחוב בירשטונו, בתי הכנסת ברחוב זמנדהוף, ביתו של הרב יצחק אלחנן ספקטור ברחוב גרדינו 39, ועוד ועוד, לחלקם נחזור להלן; הוא אשר אמרנו: גוש - יש שיאמרו הרבה מעבר לכך - יהודי!

37 ילין, מעטים שעזרו, עמ' 422.

ביזוג היהודי הזה, ראוי לתת את הדעת לעוד רחוב רב עניין; חשיבות מיוחדת נודעת לרחוב ינובה הסמוך לווייליה בדרך לוויילימפולה, שזכה להיסטוריה מעניינת.³⁸ ראשית ארגונה של הקהילה היהודית בקובנה חל בתחילת המאה ה-17. בוויילימפולה השכנה כבר נמצאו באותה עת בתי מדרש ומוסדות של קהילה מאורגנת; היישוב היהודי בקובנה עושה את צעדיו הראשונים ומתחיל לגדול, אך העירייה שכוחה מול השלטון המרכזי איננו מבוטל, מנסה להצר את צעדיו ולדחוק אותו לגטו סגור בסביבת רחוב ינובה. בסוף המאה ה-18 יהודים רוכשים בתים מחוץ לתחומי הגטו, בדרך כלל נרכשו מגרשים של בתים (מעץ) שנשרפו; זה קורה בסביבה הקרובה ברחוב ינובה ובאזור הארמון.³⁹ מתוך תיאוריו של ליפמן ניתן לחלץ סיפור על בית שנמצא במקום גבולי. הדברים קשורים בר' אבא סאלאווייצק המוגדר כ'חשוב העדה', שנמנה בין 'עשרת הראשונים' שעלו לקובנה מגלות וילימפולה. הוא התפרסם במיוחד בגלל סיפור הבית שעורר כעס מחדש כלפי היהודים, והביא להעמדת שאלת הזכויות לדיון מחדש. בשנת 1785 בית המשפט פסק כי ביתו של נוצרי בשם בארטמאנסקי שמיקומו היה מחוץ לתחום היהודים, יעבור לרשותו של סאלאווייצק בעטיו של חוב שהלה היה חייב לנכבד היהודי; אולם, מעבר להעברת הבעלות הפורמאלית, לא ניתנה לו הרשות להשתמש בו בפועל. בשנת 1790 הגישו נוצרים בקובנה קובלנה על סאלאווייצק שניהל, לגרסתם, פעילות מסחרית בבית. תירוצו של סאלאווייצק היה שפעילות זו מותרת הייתה משום שהמבנה המדובר הושכר לנוצרי; ופסיקת בית המשפט הדגישה כי אכן יש היתר עקרוני להשכיר לנוצרי, אך לא לנצל את הבית במישרין. אולם, פנייה נוצרית שביקשה לנצל את הפסיקה שביססה את המגבלות על היהודים כדי להחזיר את על כנו את המצב הכרוך בגירושם, לא עלתה יפה. יהודי קובנה הפנימו זאת, וב-1792 התלוננו היהודים, במה שמצטייר כאקט של הקדמת תרופה למכה, על נוצרים שמכרו בתים ליהודים מחוץ לתחום מושבם וערערו בכך את הדו-קיום השברירי המבוסס על חקיקה ותקדימים משפטיים. כך התנהלו הדברים כשכוח ניכר מסור היה בידי הרשות העירונית; אולם, מצב העניינים השתנה באורח קיצוני עם חלוקת פולין השלישית ב-1795; השינויים ההיסטוריים הגדולים השפיעו על הבית הקטן, כך שבסופו של דבר הוא נשאר בידי ר' אבא סאלאווייצק. בית זה

38 ניתן למצוא בסקירות שונות, למשל: ליפץ, קובנה, עמ' 273-280.

39 ב-1782 פסיקת בית המשפט העליון בוורשה קובנה על קנס לטובת היהודים: "[...] וליהודים הורשה להתישב שוב ברחובותיהם, רחוב הארמון (זאמקאווע) ורחוב הווייליה (פאווייליסקא) [...]". (ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 144). רחוב הארמון נמשך מן המבצר ועובר בין צדי בית החולים היהודי ורחוב הווייליה מקביל לווייליה, רחוב ינובה.

שעמד ברחוב ינובה פינת דויקשא (אז הרחוב היאטקובי הישן), נזכר היטב, הוא נתפס כאחד מן הבתים הישנים בקובנה, ובסופו של דבר התמוטט בשנת 1870. סאלאווייצק כונן בו את בית התפילה הראשון שהוקם בקובנה אחרי הגירוש (למעט בית המדרש הישן) שכונה 'סאלאווייצקס קלויז', ועמד על תילו במשך כשישים שנה, החל משנת 1810. במבנה הזה מוקם גם בית החולים הראשון בקובנה, וממנו צמח בית החולים היהודי הגדול הסמוך לרחוב וילנה. את סקירתו הארוכה על סיפורו של הבית מסיים ליפמן בפסוק הידוע: "הנה כי כן נתקיים בבית זה הכתוב: 'אבן מאסו הבונים היתה לראש פינה'".⁴⁰ לרוע המזל, מעט יותר מעשור אחרי פרסום ספרו, התברר כי השימוש בפסוק הזה לא היה במקומו. סיפור ריכוז היהודים בגטו שבחלק הזה של העיר לא הסתיים. בשנת 1798 לאחר הכיבוש הרוסי של ליטא, הושם לכאורה סוף לעניין. בלשונו של ליפמן:

באותה השנה הובא העניין עד לפני הקיסר בעצמו, והוא הוציא פקודה, כי יתנו מנוח ליהודים הגרים בקובנה, כי ישארו בעלי קנייניהם וכי גם יותר להם להתעסק באין מפריע במסחר ומלאכה בכל העיר. בכך בטל ע"י פקודה זו הגיטו בקובנה שהתקיים יותר מיובל שנים.⁴¹

אולם, אחרי פלישת נפוליאון וחזרת הרוסים, הונהגו על פי בקשת ארבעה עשר אזרחים נוצרים בקובנה הגבלות חדשות: ליהודים הותר לבנות רק בפרוורים בסלבודקה, ברחוב ינובה ובין רחוב כרמליטא ורחוב רומשישקי. וגם אחר כך לא פסקו המאבקים, והניסיונות לפגוע ביהודי קובנה צפו ועלו פעם אחר פעם; ולמרות ההיתרים שהיו, המצב בפועל לא השתנה בהרבה, עד שבמחצית המאה ה-19 בוטלו ההגבלות. בלשונו של ליפמן:

הנוצרים העירוניים גילו במלחמתם עם 'עם קשה עורף' עקשנות מרובה, על כל פנים במידה לא פחותה מזו של אנשי ריבם. ידיהם לא רפו ויתאמצו בכל האמצעים להצר צעדי היהודים. גם עלתה בידם להקטין גבולותיהם, לכל הפחות בכתב, ובתוכנית העיר שנאתשרה בשנת 1847 על-ידי ניקולאי ה-1 מסומנת השכונה שבה הותר ליהודים לגור (ליד הרחוב היאנובאי). [...] ביום 27 לאוקטובר 1861 אישרה הממשלה את חות דעתו של 'הועד לטידור ענייני היהודים' והגבלות הללו נתבטלו לגמרי.⁴²

40 ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 152.

41 שם, עמ' 198.

42 שם, עמ' 203.

השלב הבא בקורות הקשר שבין רחוב ינובה ליהודים מוביל לסוף המאה ה-19; היו מיהודי קובנה שעסקו בספנות נהר. 'אנשי הניימן', כך היה כינויים, הוציאו את לחמם משיט דוברות על הניימן והוויליה, מלאכה שהייתה כרוכה בקושי רב (להלן). הללו התגוררו 'בסביבה' - בעיקר בסלבודקה וברחוב ינובה. לימים שכן בסביבה 'קלויז הדייגים'⁴³ שהיה מקום תפילה ליהודי הניימן.

והשלב האחרון, רחוב ינובה מוביל לגשר סלבודקה, שם בנתיב הזה עברה דרכה האחרונה של קובנה היהודית אל מחוזות כיליונה - גטו קובנה, סלבודקה. אצל גרפונקל הדרך תוארה כך:

מ-15 ביולי ועד 12-13 באוגוסט 1941, בערך כחודש ימים, אפשר היה לראות משעות הבוקר עד לפנות ערב שיירות בלתי פוסקות של עגלות ברחובות המובילים ממרכז העיר לסלבודקה וכמו כן על הגשר שמעל לנהר ויליה. העגלות היו טעונות רהיטים, כרים, כסתות, כלי בית וכלי מטבח, וגם ספרים הרבה מאוד - הן ספרי קודש הן ספרי חול. אחרי כל עגלה ועגלה הלכו יהודים - גברים, נשים וילדים - חיוורים וחדלי כוח, ועל פני כולם פחד מוות וסימנים עמוקים של החוויות הנוראות שעברו עליהם בימים ובשבועות האחרונים [...].⁴⁴

הרחובות שגרפונקל מונה בדרך לסלבודקה הם: 'לוקשיו', דאוקשוס, וינובוס [=ינובה]; בפירת דויקשא-ינובה עמד הבית המפורסם שהוזכר לעיל, שתמצית ההיסטוריה של קובנה היהודית מקופלת בו. רחוב ינובה הוביל לגשר הוויליה ('גשר סלבודקה'). לגטו; לכאורה, שימש גם כציר בכיוון ההפוך, למי שניסה לצאת לשעה או לתמיד, למשל ניסיונם של אחרוני הבורחים ליערות: ב-14 באפריל 1944 ניסתה קבוצה של 12 איש להימלט מהגטו ליערות הרחוקים. נהג נוצרי קיבל על עצמו להסיע אותם במשאית לאזור וילנה. אחרי שעברו את גשר סלבודקה ונכנסו לרחוב ינובה, חסמה מכונית את הרחוב. הם הכירו מייד שזוהי מלכודת, והנהג היה סוכן הגסטפו. י' ברמאן מפעילי ארגון הפרטיזנים בגטו ירה בו והרגו, אחר כך ניתכה עליהם אש עזה ושמונה מהם נהרגו. הנותרים, ביניהם ברמאן, השיבו אש והצליחו לפגוע. לאחר כמה ימים הצליחו ארבעתם לחזור לגטו.⁴⁵

המסע לסלבודקה היה כידוע חד-כיווני; אם היו יהודים שחזרו לעיר העתיקה, היה זה בגנבה; היו אלו בורחים או מי שניסה במחותרת לחדש את הקשר עם

43 שם, עמ' 210.

44 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 50.

45 שם, עמ' 172.

ליטאים מוכרים, למשל איש הכנסייה בראזקאס (לעיל פרק א). הם היו מעטים למדי, אחרים שהלכו לעיר היו בעצם אלו שהולכו אליה נגד רצונם, הלכו וראו את העיר העתיקה ריקה מיהודים ומלאה במבטים עוינים. כך תיאר גרפונקל את מסעם של עובדי הכפייה מהגטו לשדה התעופה באלקסטו:

[...] ברחובות העיר הידועים והקרובים ללבם מאז ומתמיד, נתקלו עיניהם במבטים האדישים ותכופות גם עוינים, של העוברים ושבים על המדרכה. הם ראו את העיר הידועה להם כל כך והנה היא ריקה כולה מיהודים; הם ראו את הבתים ואת הדירות, את החנויות ואת בתי המלאכה שבהם גרו עשרות שנים ובהם עבדו יהודים מדורות - והנה הם כולם בידי זרים ונוכרים. הם עברו על יד בתי הכנסת שבהם היו משיחים את נפשם ומתפללים הם ואבותיהם, והנה הם כולם הרוסים ומחוללים. והיו עיניהם רואות את הבניינים הנהדרים שהוקמו במסירות ובאהבה רבה כל כך על ידי הציבור היהודי של העיר קובנה בשביל כל מיני מוסדות שלו, והנה הם ברובם הפכו למשרדים של הצבא והשלטון הגרמני וצלב הקרס הנאצי מתנוסס עליהם...⁴⁶

המבקש אחר סמליות היסטוריוסופית יחוש כי מזימת העירייה הצליחה, גם רחוב ינובה התרוקן מיהודיו (אם כי בליטא יש עוד מספר רחובות מרוקני יהודים, בלי שיקדם לכך רצון גירוש בן מאות שנים); המשחר אחר סמליות בשטח, במקום, יגלה כאן את הואקום בצורתו הפשוטה. יש מרחובות העיר העתיקה שהזכרנו שנותרו ויש שהשתנו לגמרי: רחוב ינובה הפך להיות דרך מרכזית כמעט ללא בניינים, צדו הפונה לויליה הוא גן נאה. בית הכנסת שברחוב ינובה (לפני החורבן העביר בו שיעור הרב בלוך, ורב בית הכנסת היה הרב ישראל רוזנסון), לא הרחק מהגשר, נמחק. הרב יצחק אלחנן גיברלטר שסייר במקום הזה בתחילת שנות האלפיים, ראה במחיקתו כוונת מכוון, הוא התקומם נגד היעדר סימטריה - בצד השני של הוויליה נותרו מבנים נוצריים בולטים, בצד היהודי לא נותר דבר. מעשה ההשכחה הזה (ואחרים, להלן) קומם אותו. אינני יודע אם בנסיבות אחרות היה לאתר היהודי שליד הגשר סיכוי, האם הצורך בגישה מהכביש הראשי העוקף את קובנה אל פנים העיר היה מאפשר את השארתו על כנו; מכל מקום, עובדה היא כי הוא נעלם; היחס להיעלמו קשור בהסבר מוניציפאלי מצמצם או בפרשנות רחבה, אידיאולוגית, כך או כך, זיכרונו הפיסי נותר קשור בהיעלמותו.

הנה כי כן, היו רחובות שנמחקו והיו ששמרו על צביונם החיצוני, רק פנימיותם היא שהשתנתה. כאמור, באופן כללי, האזור היהודי לשעבר הוא היום מרכז תיירות פופולארי, יש ועולה בו אד קל של אלכוהול; נותרו בו סימנים יהודיים מועטים (נחזור ונזכיר: רחוב מאפו, בניין בית החולים היהודי, בתי הכנסת ברחוב זמנהוף, המבנה ברחוב מאפו, בית הגמנסיון העברי שוואבה בקצה רחוב זמנהוף בואכה הניימן, ועוד מעטים); רובם ככולם לא נזכרו במדריך הליטאי בסעיף 'קובנה היהודית', למעט הגימנסיה, הם גם לא משולטים. חוקר הזיכרון היהודי מוצא עצמו לא אחת משוטט כאן ומצטט דברים מעין הדברים שנאמרו בפתיחת פרק זה, אגב הוויכוח אם יש מה לראות בקובנה: 'זבאין קברים - הבתים שאתה עובר על פניהם הם המצבות'. מנקודת הראות של הזיכרון היהודי - העיר העתיקה היא כולה אנדרטה. פעם קשה היה לדבר על קובנה בלי יהודים. הנציג האנגלי שדיבר בחגיגות היהודיות בקובנה ל'יום סן רימו' - יום שסימל את הקשר העמוק בין התנועה הלאומית היהודית לליטאית - גילה אמפטיה מסוימת להכרזה על הצורך בריבונות יהודית בארץ ישראל, אך בעיקר הרבה בדברים דווקא באשר לתפקיד הכלכלי של היהודים בכל ארצות מושבותיהם: "למשל העיר: אינני יכול לתאר לעצמי, מה מראה קובנה בלי יהודים"⁴⁷. דווקא הנשיא סמטונה, בנאום אז, גילה רגש והזדהות עמוקים; הוא הבין את תאוות החרות של עמים קטנים. בסופו של דבר קובנה נותרה בלא יהודים, וכל שנותר הוא לבחון את ההד העולה מבתיהם, אם נותר.

חצרות ובתים

הסביבה הזו מזמנת מבט לחצרות. חצרות יש הרבה בקובנה; כמוכן לא רק בה, אך כאן הן מעוררות הרעורר וזיכרון מיוחדים. מאחורי חזיתות הבתים האחידות היוצרות מעין חומה חיצונית, מסתתר עולם ומלואו: חצר פנימית היוצרת מעין רובע קטן. היום חלק מהן הפך לבתי שעשועים כאלה או אחרים, רבות נותרו פרוצות, ויש אפשרות להביט אל מסתוריהן; חלק מהן הפך למגרשי חנייה ולמוסכים, וחלק נותר כשבמרכזן עץ או שניים המשווה אופי טבעי כלשהו לגוש העירוני הצפוף הזה. יש משהו מתעתע במקצת - במיוחד בעבור אותו ישראלי שיחידת בסיס חשובה לנוף העירוני שלו הן חצרות פתוחות לרחוב ואל 'חדרי מדרגות' היוצאים מהן - בכניסה הקטנה מן הרחוב המכניסה לחצר היפה, הנעלמת. פעם בשער הכניסה עמד השוער, עמו חיה

משפחתו; הוא הכיר היטב את דיירי החצר, הוא היה חלק מהם, מהמשפחה. עוד ייוחד מחקר לשוערים הליטאיים בתקופת השואה; כ'בני משפחה' הם הכירו את כל דיירי הקומפלקס שמשמירה על בטחוננו ורווחתו הוציאו את לחמם; את הסוד הזה כידוע הם מיהרו לנצל לרעה.⁴⁸ השוער הליטאי עמד בכניסה לחצר, אך איכשהו הוא נתפס אצלי גם כמטפורה לליטא כולה - היא הכירה את יהודיה-אזרחיה, אמורה הייתה לשמור עליהם מפני זרים, ולעת מבחן, ה'שוער' שבידו המפתח מסרו לזר מן החוץ, ושמה לא היה הזר הזה כה זר לשוער.

הפרק הראשון בספר 'הילדים מרחוב מאפו' (לעיל) הנושא את הכותרת 'ליד עץ הלבנה', טווה את הרקע לעלילה - כינוס הילדים בחצר; האירוע הלא-דרמטי הזה התרחש בימים שהשוער לא גילה עדיין לזרים את הסוד הגדול - יש כאן יהודים הסומכים על ליטא!

הייתה זו חצר גדולה במקצת מן הרגיל לא גדול היה הבית ועל כן נרחב שטח של החצר. רק דירות מעטות היו בבית הזה, בקומה השנייה והשלישית. קומת הקרקע הייתה תפוסה על ידי חנות מכולת קטנה, מוסך אוטומבילים ומחסן. ועוד משהו היה בחצר זאת, שלא הייתה דוגמתו בחצרות סמוכות: גינה קטנה ועץ ליבנה עליו ירוקים בהירים, קליפתו לבנה כשלג ובה חברבורות שחורות. בזכותו של העץ הכירו כל ילדי החצר זה את זה, כי בצילו היו נפגשים ואת קליפתו הלבנה היו קולפים רצועות דקות דקות.⁴⁹

הבתים שנראים כאן אינם סתמיים, גם אם חלק מהם עדיין לא היה אז, הם זכו להיות חלק חשוב בהתפתחותה של הספרות העברית. בן עמי פיינגולד בניתוחו את גורמי הזמן והמרחב ב'עית צבוע' של מאפו העוסק בקובנה גם אם איננה מוזכרת בשמה, מבאר כיצד הבית מתפקד כזירה המשמעותית של העלילה:

אחד המרכיבים המרכזיים של גורמי המרחב ברומן של מאפו הוא הבית, לגילוייו השונים [...] ליסוד הארכיטקטוני-ריאלי של תיאורי 'עית צבוע' מתלווה לעתים קרובות הגורם הדידקטי, המתווה מלכתחילה את המסגרת המשמעותית לפרטים השאובים מן המציאות. בפרק 'משכנות עוול' מופיע תיאור של בית געל המפואר

48 תמיד חשוב לציין גם את האחרים: "[...] היו ליטאים שהתעניינו ביהודים ועזרו להם במירת יכולתם, דווקא מן השכבות הנמוכות, כגון פועלים, שוערי בית ומשרתות שעבדו בעבר אל יהודים [...]". (גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 224, הערה 28. אבל "[...] בשש בבוקר ירדתי לרחוב. בשערו של בית ברחוב קאנטו היה מוטל זקן וגולגלתו רצוצה. שאלתי את השוער (שיער כהה, פנים מרושעות, עיניים שחורות, מאומות - האם לא טמטום ניבט מהן?) מי הרג ומדוע והוא השיב: 'תרבי בדיבוריים - וגם חלקך לא ייגרע' [...]". (גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 381).

מבחינה חיצונית, אך הפגום מבחינת צביונם המוסרי של השוכנים בו. המערך הארכיטקטוני של חדרי המגורים המצויים בו הוא פונקציונאלי, ונועד לדווח על מיקומן של הדמויות השליליות. [...] לאחר התיאור הארכיטקטוני הסטטי של משכן הצבוע, יבוא הדיווח על המתרחש כאן בחצות ליל שבת. שעה שנראה אור בחלונותיו. לכאורה סבורים תושבי העיר שהוא עוסק בשעה מאוחרת זו בתורה ברוב שקידה, אך המציאות היא שונה לחלוטין: [...] כאן נרקמות המזימות, כיצד לחזור לבתים הסגורים לכאורה על בריח. [...] הוא [=מאפו] נוהג לתאר את מעמדי ההאזנה שבסתר והחדירה האסורה אל מבנים סגורים. [...] המזימה כלפי הישרים ותמימי הדרך מתקיימת תוך כדי הסתייעות בנתונים הארכיטקטוניים של המבנים [...] מידת היכולת להסתגר בחדרי חדרים יש בה כדי להשפיע על שמירת סודו ועל העלמת מזימות. [...] הבית והבעלות עליו משמשים בעיט צבוע גם כסימן הכר למצבה הקיומי של הדמות. [...] 50.

הבתים היהודיים של קובנה הצפינו סודות. היום נותרו הסודות חבויים בדפי רומן נשכח של מאפו שמעניין בעיקר את ההיסטוריונים של ההשכלה. הבתים - אם בכלל - מצפינים סודות אחרים לגמרי. מאפו התייחס לבתים, חלפו שני דורות, החלונות והבתים השתנו אך במקצת, והם ממשיכים להעסיק סופרים כלאה גולדברג (להלן). לסיפור הבתים היהודיים הושם סוף חד:

[...] הליטאים [= בסלבודקה] נצטוו לפנות את בתיהם וחלקותיהם ולהחליפם בדירות של יהודים בעיר. ודאי הייתה זו גזירה קשה גם לחלק מהם, אולם הפיצוי היה רב - הם יכלו לבחור לעצמם מהדירות המפוארות והמרכזיות ביותר בעירנו, מרוהטות בכבדות ובשפע. [...] בין כה ובין כה הלכו ורבו בחצרנו דיירים ליטאיים חדשים. גם שכנים ליטאיים ותיקים, שהיו ידועים כהגונים, לא מנעו מעצמם לקפוץ על המציאה ולשפר את תנאי חייהם. אלה לפחות היו עוברים על-פנינו בחיוך קל של מבוכה: 'הרי הדירה ממילא נטושה'. והיו שלא הסתירו את רשפי שנאתם ולעגם. [...] פעם אחת ויחידה הצליחו הורי להביא לדירתנו מועמדים לעסקת ההחלפה. באף מורם ומבט סולד התבוננו הליטאים סביב - קומה רביעית, קירות לחים - היו להם הצעות טובות יותר.⁵¹

כך השתנתה נשמתם של בתי העיר, ואם אצל מאפו הם הצפינו סודות אפלים מעט, הקטע הקודם מעיד כי לא נותרו עוד סודות, בשוק הבתים הכול נבדק.

50 ורסט, זמן ומרחב, עמ' 78-83.

51 אילתי, לחצות, עמ' 41.

הבית ברחוב קוסטוצ'ו 18 (במעלה העיר, להלן) נפקד היום על ידי תיירים ישראלים לא מעטים; למיטב שיפוטי, תושבי הסביבה כבר רגילים. אין בו שלט שייפנה למטייל הישראלי, אולי יהיה; גם אין בו הוד והדר, בית רגיל עם חצר פנימית, כמקובל. כבית משפחת גולדברג הוא שימש רקע לשיר הפותח את קובץ שיריה של לאה גולדברג - 'מביתי הישן'. בשנת 1944 עת התפרסם הקובץ, הגעגועים הופנו כבר לעולם ילדות שאיננו. כמי שלא כתבה במישרין על נושאים לאומיים גדולים קשה לראות בקובץ בכלל ובשיר הפותח 'לפנות ערב' בפרט, דבר זולתי הקפאה של הזיכרון, או העלאתו לתחייה; בלשונו של טוביה ריבנר: [...] טעמו המיוחד של הספר נמצא במה שעולם עולה כחי מתוך שורותיו, והוא כולו כמו נכתב לעילוי נשמתם של ימים שהיו והם עומדים כאן לנגד עינינו כהווייתם ממש.⁵²

שורות מרגשות על בית וסביבתו: "מביתי הישן לא נותר עוד / אלא זכר כמיהה עמומה - / משרתות מזמרות כגיטרות. / יחפות. עם שקיעת החמה. [...] 53. התמונה המפגישה נעורים עם זקנה: [...] לקראתן מרשרש בשלכת, / מלווה קול נישור אגסיו, / פוסע כשר בממלכת / הארון גבה קומה ושב [...] 54. סתיו, שלכת, שיבה נפגשים עם הנעורים כמעין מטפורה לפגישת הזמן המאוחר והזמן המוקדם, הנכרכים ומתהדקים יחדיו בכוחו המחיייה של הזיכרון. יש משהו מן ההווי הריאלי במפגש שבין ארון הבית הפולני (מציאות אמיתית! כך היה!) והנערות הליטאיות, אך בעיקרה תמונה זו היא פיסת זיכרון המתחיה בכוח אמצעיו הספרותיים של השיר. יש משהו שלו ב'גשם': 'חלון בקשקשי מטר. / דפיקת ענף רטוב. / האווזים על הכיכר / מתפללים 'כי טוב' / הרחוב שומם, אבל פתאום / לאורך החומה, / חלפה כברק אדום / מטפחת רקומה.⁵⁴ ריבנר אומר דבר מה חשוב על זיכרון זה המתרכז בבית; כמו כל זיכרון יש בו שילוב הווה ועבר, אולם, [...] הזיכרון אינו שורט ואינו צורב. הוא כמו מפויס על ידי המראות החיים שלא הורגזו לעלות משאול, אלא כמו נענו מדעת לעין הצופה בהם, ועל ידי הקולות החיים שהאוזן קולטת מבחינה יפה בין גוניהם [...] 55. אכן, תרגיל בזיכרון מפויס שהועמד לראשונה בפני הקורא בשעה שבת קובנה היהודית היו כבר ריקים מתושביהם המקוריים. כמבנה, הבית ברחוב קוסטוצ'ו 18 לא נועד

52 ריבנר, לאה גולדברג, עמ' 75.

53 גולדברג, מוקדם מאוחר, עמ' 53.

54 שם, עמ' 56.

55 ריבנר, לאה גולדברג, עמ' 77.

לגדולות - לעלילות ודרמות; הוא עומד על תילו כמו מצפה לחובבי לאה גולדברג שיחליטו איזה שיר משיריה יקראו בו ויפנו לאתר הבא. להלן נדבר על האתר הבא.

מבט אל מאפו

קשה לדבר על קובנה באיזה הקשר שהוא בלי מאפו. מאפו תואר כ'איש קובנה' (כך אופייין במהדורות הראשונות של פתיחת ספרו 'אהבת ציון'). 'איש קובנה' זה מציע 'משהו' ומשרה על עירו 'משהו'; אנשים שרוח אלוהים בלבם גילו אותו באווירה: "[...] הרבה שוטטנו בצוותא בשלושת השבועות שעשיתי בבירת ליטא בסביבות המעטירות השקויות יגון ומסתורין, ששכינת מאפו החוזה ומיצקביץ' ההווה עוד מרחפת עליהן".⁵⁶ עקבותיו הממשיות נמצאות לכאורה ברחוב מאפו, אך הזיקה שלו לקובנה רחבה הרבה יותר. לידתו בפרבר הנחשל וילימפולה (סלבודקה); פיכמן במבואו לכתביו של מאפו, ראה בקשר ינקות זה צד חשוב להבנת היצירה: "[...] ואפשר שצדקה עשה הגורל למאפו שנטע אותו תחילה בפרבר עגום זה, במקום שהיה ימים רבים נתון לתורת הנגלה והנסתר, והיה מכונס כולו בתוך עצמו [...]".⁵⁷ היו שראו בסביבה זו קדרות מחשיכה; פיכמן מתפלמס עמם ומנסה לתאר מה ראה מאפו הקטן בסלבודקה:

ילד פייטן מגלה את חן העולם גם כי ישב במחשכים. פורץ מאליו אל השדה ואל היער ואל המים, ונפשו אוספת שלל לכל ימי חייה. ניתן לצויר את מאפו הקטן בשובו מן החדר ומבית המדרש והוא כולו שקוי דמיונות משכרים. לא בתי העץ המשחירים בשכונה הם מקום הווייתו האמיתית, כי אם נצנוצי הדשא מאחוריהם, נוף היער ונוף המים אשר ברכו את הסביבה הנפלאה. אני משווה לנגדי את מאפו בעודנו קטן, כשהוא לומד הרבה וחולם עוד יותר על ימות המשיח. ודאי שהיה מתגעגע בכל ימי החורף הממושכים על בקיעת הקרח, על תרועת הוויליה האביבית, [...].⁵⁸

מאפו קשור בסלבודקה בנימים נוספים,⁵⁹ אך נזכרים במאפו של המקום במיוחד

56 אליעזר שטיימן, מובא אצל ברטוב, מחוץ לאופק, עמ' 55.

57 מאפו, כתבי, עמ' VII.

58 שם.

59 למשל: "וזאת לדעת כי באותה העת כבר החלו החסידים לפרש את רשתם בסלבודקה וקובנה ולצודד נפשות, וכידוע עלתה בידם למשוך בהרמס גם את א. מאפו הצעיר או. כנראה ר' אבלי [=המ"מ ר' אברהם אבלי רוזאניש מסלבודקה], בתור מתנגד נמרץ ומוכיח ודרשן נלהב, קם כנגדם, והם רצו לנקום את נקמתם ממנו ויוכרה לברוח [...]" (ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 177).

בספרו על ר' אלינקי ראגאלער רבה של וילימפולי ציין כי הגיעה אליו איגרת של בעל אדמות וילימפולי

בהקשר של אלקסוט. יעקב פיכמן מתאר את תהליך ההיווצרות של 'אהבת ציון': מה שצמח ימים רבים בסתר, בקרן זווית אפלה של בית המדרש עלה ויפרח אחר כך לתפארת כמרחב הרים ובצל יער. כאגדה יסופר, איך יהודי צעיר, חיוור ונבהל, עולה עם מחברתו הנסתרה לראש ההר האלקסוטי אשר מעבר לנימן ובסוכת העץ הישנה, שבה ערך נפוליאון הראשון את תבניותיו ושם חלם המשורר מיצקביץ' על שחרור מולדתו, הוא יושב ורושם באין רואה את חזון עמו בצורת ספור קדומים, שהוא כולו רמז לתקוות הדורות הבאים. על ראש ההר הזה, לנוגה חירוק של עצי חורש ולמראה המרחב השקוי כולו זוהר מים ושדי תרומות, שם נוצר הרומן העברי, והוא כולו שקוי, כנוף שבו נוצר, זיו שדה ירוק ושקט מים.⁶⁰ השימוש ב'הרי אלקסוט' לוקה בחוסר צניעות מופלג; אובייקטיבית, זהו מושג שמבחינה גיאוגרפית מצטייר כיומרני למדיי, אך בהקשר של התייחסות למתארה הגיאוגרפי, הוזכר בקובנה באופן שוטף. אכן, לא מדובר בהימלאיה או באלפים, ובכל זאת, יש ב'הרים' הללו חן רב; הם מאפשרים תצפית נאה על קובנה, והם גם נראים היטב ממנה, במיוחד, מן הניימן, ומאותו משולש של העיר העתיקה הפונה לעבר הניימן. בחזרה למשולש העיר העתיקה (לעיל), רחוב זמנהוף מוביל לעבר הניימן, שם ניצב המבנה של הגמנסיון העברי הידוע בשם שוואבה, על שם מנהלו רב ההשראה ד"ר משה שוואבה, שלפני עלותו ארצה ניהל אותו ברמה והטביע בו חותם חינוכי מיוחד שעיקרו התנהלות מלאכת החינוך בשפה העברית. היום נעוץ בחזיתו שלט (פרטי) בעברית שמדבר על תפארתו בעבר. נשאר המבנה, נשאר השלט, ובעיקר, נשאר המבט אל הניימן ואלקסוט.

ב-1962 יצא לאור בישראל 'ההיכל שקע' בעריכתו של אחד ממורי הגמנסיון ישראל יבלוקובסקי.⁶¹ המוציא לאור 'ארגון בוגרי הגמנסיון העברי בקובנה'. לקורא

שהייתה בגדר נחלת פריץ ולא עירייה בפני עצמה. כמנהג היתה כתובה בלטינית. נכבדי הקהילה: "[...] פנו אל רב ר' אלניקי שחשבוהו ידען בלטינית' כי על כן קונקורדנציה רומית בידו וגם ניסה עיין בה בשעה שלא יום ולא לילה! ר' אלניקי נפתה לדבריהם ואחרי רוב עמל חבר את אגרת הברכה, אשר חשבה למוצלחת. והנה מאפו תלמידו שהיה מבקרו לעתים תכופות, בא אז לביתו, ויקדמהו ר' אלניקי בשמחה ויאמר: הלא אתה מאמין בלבבך כי הנך הידען ברומית, הבה ונוכח! הא לך תלמידי את האגרת שחברתי ועתה נסה נא להגיד לי מה כתוב בה! מאפו נתן עיניו באגרת אולם לא הבין בה מאומה. הרב חשב כי מאפו הוא הבור, אולם מאפו באר לו כי אגרת זו מחוברת ממלים רומיות בודדות בלבד, שאין להן שום קשר דקדוקי ויחס הגיוני. אז הודה ר' אלניקי על האמת לפני תלמידו זה ויבקשהו לחבר בעצמו אגרת זו. וימלא מאפו את בקשתו באופן מוצלח (אגב, זו היה יצירתו הספרות הראשונה) האגרת נמסה להרוזן ותמצא חו בעינו למאד ויהללה באזני ראשי העדה ויודה להם על דבריהם הטובים" (ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 185).

60 מאפו, כתבי, עמ' XV.

61 ההיכל שקע.